

उपसंहार :
प्रकरण सहावे

प्रकरण सहावे : उपसंहार

कातरवेळ, साजणवेळा, चंदनाचे देणे आणि ऋतुनाद या मंदा कदम यांच्या चार काव्यसंग्रहांच्या आधारे त्यांच्या कवितेचा अभ्यास केला. त्या अभ्यासाचे स्वरूप कसे आहे याचा प्रकरणानुसार माहिती उपसंहारमध्ये देत आहे.

शोधनिबंधाच्या पहिल्या प्रकरणात आपण प्रारंभापासून मराठी कवितेची वाटचाल कशा पद्धतीने झालेली आहे याचे टप्प्यानुसार विवेचन केले आहे. प्राचीन कविता ही पारमार्थिक वळणाची होती. जिथपासून मराठी कवितेमध्ये तिचा झालेला प्रवास, आधुनिक मराठी कवितेचे बदलते स्वरूप, विविधांगी प्रवाहांनी समृद्ध झालेली आधुनिक मराठी कविता, तिचे महत्वाचे टप्पे, विविध प्रवाह, विविध कालखंडात बदलत गेलेले स्वरूप याचा धावता आढावा घेतलेला आहे.

मुकुंदराजाने 'विवेकसिंधु' हा आद्यग्रंथ लिहीला तिथपासून मराठी कवितेला ग्रांथिक स्वरूप प्राप्त झाले. त्यानंतर सुमारे १०० वर्षांनी यादव काळात ज्ञानेश्वर आणि त्यांच्या प्रभावळीतील संत कवींनी नामदेव, गोरा कुंभार, सेना न्हावी, चोखामेळा, सावता माळी, संत एकनाथ, संत तुकाराम इत्यादींनी मराठी कवितेचा सुवर्णकाळ निर्माण केला. याच प्रभावळीत येणाऱ्या संत कवयित्रींचे मराठी कवितेतील योगदान अमूल्य असे आहे. त्यांच्याही कार्याची दखल घेतली आहे.

आद्य कवयित्री महदंबेपासून मुक्ताबाई, जनाबाई, बहिणाबाई, वेणाबाई या संत कवयित्रींच्या कवितांचा थोडक्यात परामर्श घेतला आहे. त्यानंतर मराठी कविता खरी रमली ती पंडीत कवींच्या कलाकुसरीत. हा १०० ते १५० वर्षांचा कालखंड मुक्तेश्वर, श्रीधर, वामनपंडीत आदींनी गाजविला.

१८ व्या शतकाच्या प्रारंभी मराठी काव्यात शाहिरी वाङ्मयाचा उदय झाला. लावणी आणि पोवाडा या लोकरंजनी काव्य प्रकारांनी बहुजनसमाजावर राज्य केले. १८७६ ते ८४ या कालखंडात जोतिराव फुले यांनी कवितेत सामाजिकता आणली.

त्यानंतर १९८५ पासून केशवसुतांनी मराठी कवितेत आशय विषय, अभिव्यक्ती आणि अविष्कार याबाबत क्रांती केली. त्यांचा एक 'केशवसुत संप्रदाय' निर्माण झाला. या संप्रदायात कवी कवी रेव्हरंड टिळक, विनायक, गोविंदाग्रज, बालकवी इत्यादींनी आपल्या अलौकिक प्रतिभेचे अजरामर असे कार्य केले. नैसर्गिक आणि प्रेमविषयक कवितांची निर्मिती त्यांनी मोठ्या प्रमाणात

केली, ती याच कालखंडात. म्हणून गोविंदाग्रज 'प्रेमाचे शाहीर' झाले तर बालकवी निसर्गाच्या अंतरंगात स्वतःला शोधू पाहणारे निसर्गकवी ठरले.

१९४० नंतर बा. सी. मर्ढेकरांनी नवकविता लिहिली. पारंपारिक कवितेची बंधने झुगारून मर्ढेकरांनी मराठी कवितेत नवक्रांतीच केली. त्यांच्या या काव्यक्रांतीने मर्ढेकरांनी 'दुसरे केशवसुत' ही पदवी बहाल केली. त्याचप्रमाणे बा. भ. बोरकर, कुसुमाग्रज, विंदा करंदीकर, वसंत बापट, मंगेश पाडगांवकर इत्यादींनी मराठी कविता समृद्ध केली. पु. शि. रेगे., सदानंद रेगे, आरती प्रभु, शरदचंद्र मुक्तिबोध यांनी मात्र आपला वेगळा ठसा उमटविला.

साठोत्तरीच्या कालखंडाच्या आगेमागे बऱ्याच कवयित्रींनी काव्यनिर्मिती केली. इंदिरा संत, शांता शेळके, संजीवनी मराठे, पद्मा गोळे ह्या प्रारंभीच्या कवयित्रींनी मराठी काव्यात आपल्या काव्यनिर्मितीने एक वेगळा ठसा उमटविला. त्यामध्ये भर घातली ती नीरजा, प्रभा गणोरकर, मल्लिका अमरशेख, अनुराधा पाटील, शैला सायनाकर, प्रतिमा इंगोले, वासंती मुझुमदार ह्या अलीकडच्या कवयित्रींनी.

याच प्रभावळीत निर्माण झालेली कवयित्री म्हणजे कवयित्री मंदा कदम. त्यांच्या कातरवेळ, साजणवेळा, चंदनाचे देणे आणि ऋतुनाद या संग्रहातील कविता घेऊन मी रसिकांसमोर आलो आहे.

या प्रबंधिकेचे दुसरे प्रकरण कवयित्री मंदा कदम यांचा स्थूल जीवन परिचय तसेच कवयित्री म्हणून झालेली त्यांची जडणघडण त्यांची काव्यविषयक दृष्टी अशा टप्प्यात मांडले आहे.

या प्रकरणात मंदा कदम बालपण, शिक्षण आणि जडणघडण याविषयी माहिती दिली आहे. त्याचबरोबर त्यांच्या काव्यसंग्रहाचा परिचय करून दिला आहे.

मंदा कदम यांचे बालपण एका सुसंस्कृत अशा कुटुंबात गेले. वडिलांना वाचनाचे खूप वेड होते. काव्यावर त्यांचे नितांत प्रेम. प्राचीन ग्रंथापासून अर्वाचीन, धार्मिक, आध्यात्मिक अशी कितीतरी पुस्तके त्यांनी अभ्यासली होती. त्यामुळे त्यांची दृष्टी विलक्षण अशी प्रभावी होती. लहानपणीच आई वारल्यामुळे त्यांच्या संगोपनाची जबाबदारी त्यांच्या आजीने पार पाडली. दया, क्षमा, शांती, कवित्व इत्यादी गुणांचा संगम कवयित्रीच्या आजीच्या ठायी झालेला होता. त्यामुळे कवयित्रीच्या व्यक्तिमत्त्वावर त्यांची गहिरी छाप पडली गेली.

घरामध्ये पूजाअर्चा, सणवार, व्रतवैकल्ये, नित्यनियमाने होत असतं. अशा ठिकाणी घडणाऱ्या घटनांमुळे कवयित्रीचे व्यक्तिमत्व घडत गेले. आणि त्यांच्या कविमनाची जडणघडण झाली याचा परामर्श उक्कटपणे घेतला आहे.

कवयित्री मंदा कदम यांनी दक्षिण महाराष्ट्र साहित्य सभेत उपसंपादक म्हणून बरीच वर्षे काम पाहिले. त्यांच्या कातरवेळ या काव्यसंग्रहाला यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठामार्फत कवीवर्य कुसुमाग्रज यांच्या स्मरणार्थ दिला जाणारा 'विशाखा पुरस्कार' मिळाला. तर साजणवेळा या संग्रहाला जगद्गुरु तुकोबाराय साहित्य परिषद, मुंबई यांचा 'जगद्गुरु तुकोबाराय साहित्य पुरस्कार' मिळाला. 'चंदनाचे देणे' ह्या दीर्घकवितेच्या संग्रहास ६ वे ग्रामीण साहित्य संमेलन राधानगरी इथला 'विशेष ग्रंथ' पुरस्कार मिळाला.

प्रबंधिकेच्या प्रकरण तीन मध्ये 'कातरवेळ', 'साजणवेळा', 'चंदनाचे देणे' आणि 'ऋतुनाद' या चारही काव्यसंग्रहातील कवितांचे विषयानुसार वर्गीकरण केले आहे. उदा : निसर्गपर कविता, प्रेम कविता, सामाजिक कविता, कौटुंबिक कविता, व्यक्तिपर कविता असे गट करून प्रत्येक विषयाच्या काही कवितांचा प्रातिनिधिक स्वरूपात अभ्यास केला आहे.

मंदा कदम यांच्या प्रत्येक संग्रहात येणारे कवितांचे विषय वेगवेगळे आहेत. कातरवेळमध्ये निखळ निसर्ग संख्या फार कमी आहे. मात्र सामाजिक आणि प्रेमविषयक कविता काही प्रमाणात येतात. 'चित्र', बुध्दिवळ, हास्य, मुंबई ह्या कवितांतून सामाजिक स्थितीचे मूल्यमापन केले आहे. तर कातरवेळ, तेंव्हा मात्र, तिथेच जाऊ, रेशीम नातं, प्रतिमा, कर्णफुलांना तळहाताचा, रस्ता, पाऊलखुणा इत्यादी कवितांतून प्रीतीचे गडद गहिरे रंग दिसून येतात. प्रेमातील मीलनानुभव, प्रतीक्षा, तीव्र आठवणी, हुरहूर आणि विरहता, एकाकीपणा ह्या सर्व प्रेमशलाकांना कातरवेळ मध्ये कवयित्रीने चित्रीत केले आहे.

साजणवेळामध्ये स्पष्टपणे प्रेमकविता येते. निसर्ग चित्राच्या साह्य्याने मानवी मनातील भाव प्रकट केले आहेत. कातरवेळच्या आठवणींचे गडदगहिरे रूप साजणवेळामध्ये काही अशी प्रत्ययास येते.

हवे कशाला, केशरभेट, प्रतीक्षा, स्वप्नसर, नकोस गाऊ, अस्तित्व, भूल इत्यादी कवितां प्रेमविषयक कविता आहेत. वास्तविक पाहता साजणवेळामधील कविता ही नायिकाप्रधान कविता आहे. नायिकेच्या अंतरीच्या भावनांची ही तरल हळवी स्पंदने आहेत आणि मुख्यतः साजण आणि निसर्ग विषयक आहेत. हे इथे महत्वाचे. प्रत्येक कविता मुर्त-अमुर्त प्रेमभावनेने ओथंबलेली आहे. कवयित्रीने मनोगतात सांगितल्याप्रमाणे ही प्रीती वेगळ्या स्तरावरील आहे. उत्कट आहे, खोल आहे. समर्पकशील आहे. अनीव प्रीतीतून निर्माण होणारी अतूट भक्ती हृदयात जपणारी आहे.

‘चंदनाचे देणे’ मधील दीर्घ कविता वात्सल्यभाव प्रकट करणारी आहे. आपल्या आजीच्या मातृत्वाची, प्रेमाची महती वर्णन करणारी दीर्घ कविता आहे. कौटुंबिक कवितेच्या अंगाने या दीर्घकाव्याचा आस्वाद घेतला आहे. एका विशिष्ट अशा सांस्कृतिक वातावरणात जगलेली, संस्कारक्षम, क्षमाशील, त्यागमय अशी कवयित्रीने आपल्यासमोर उभी केली आहे. सासर, माहेर ह्या कौटुंबिक नातेसंबंधात अडकलेल्या स्त्रीमनाच्या संवेदनशील भावजाणिवेला कवयित्रीने चित्रीत केले आहे.

‘ऋतुनाद’ ह्या संग्रहात येणाऱ्या निसर्गकवितांचा परामर्श घेतला आहे. पाऊसगाणी, हिमवंती, निसर्गराजा या विभागात समाविष्ट झालेल्या आणि निसर्गप्रतिमांतून मानवी भाव प्रकट करणाऱ्या कवितांचा अभ्यास आपण केला आहे.

प्रकरण चारमध्ये कवयित्री मंदा कदम यांच्या कवितेमध्ये येणारे वातावरण, प्रतिमासृष्टी, कवितेची भाषा तिचे सौंदर्य, शब्दजाणिव यांचा विचार केला आहे.

मंदा कदम यांच्या व्यासंगातून, गाढ चिंतनातून, संस्कारातून त्यांची एक वेगळीच शब्दकला निर्माण झाली आहे.

त्यांच्या शब्दकलेला सखोलता विलक्षण आहे. कुठेही भावनाविवशता, आक्रस्ताळेपणा दिसून येत नाही. प्रत्येक ठिकाणी व्यक्त झालेला भाव संयमाने, शांतपणे प्रकट झाला आहे. त्यामुळे त्यांच्या भाषेला नाद, लय आहे. ओळी नकळत ओठही गुणगुणू लागतात. इतके सौंदर्य त्यामध्ये दिसून येते. म्हणून त्यांच्या भाषेला मधुरता प्राप्त होते.

याच प्रकरणात कातरवेळ, साजणवेळा, चंदनाचे देणे आणि ऋतुनाद मधील प्रतिमांचे वर्गीकरण केले आहे. निसर्गप्रतिमांतून मानवी भावनांचे प्रकटीकरण केले आहे. याचबरोबर कवयित्रीच्या भाषेचा संक्षेपाने उल्लेख केला आहे.

प्रबंधिकेच्या पाचव्या प्रकरणात कवयित्री मंदा कदम यांच्या चारही काव्यसंग्रहातून व्यक्त झालेली स्त्रीमनाची भावस्पंदने मांडली आहेत. अगदी प्रारंभापासून कवितेमध्ये ‘स्त्री’ हा आकर्षणचा विषय राहिला आहे. त्यानुसार मंदा कदम यांनी आपल्या काव्यातून ‘स्वत्व’ प्रकट केले आहे. त्यांच्या कवितांचा आस्वाद घेत असताना ‘आत्मनिवेदन’ पध्दतीतून मूल्यमापन केले आहे. मोठ्या प्रमाणात त्यांच्या काव्यात येणारा निसर्ग प्रेमानुभूती, साजणाच्या भेटीची उत्सुकता, मीलनानुभव, मिलनोत्सव, विरहता, वैफल्यता, दूरत्व, एकाकीपणा या भावशलाका प्रक्षेपित केल्या आहेत.

प्रबंधिकेच्या सहाव्या प्रकरणात संपूर्ण प्रकरणातून आलेल्या भावानुभूतीच्या सारांश रूपाने शोध घेतला आहे.